

Tal & Skrifter

Mimer bokförlag

ISBN 978-91-980713-7-5

Copyright © 2013
Mimer bokförlag, Göteborg

Redaktion & urval:
Mikael Mosesson

Omslagsbild framsida:
Gustav II Adolf, Matthäus Merian d. ä., Skoklosters slott
Omslagsbild baksida:
Gustav II Adolfs död i slaget vid Lützen, Carl Wahlbom, Nationalmuseum

Tryckt hos CPI i Tyskland 2013

Innehåll

Förord 9

Gustav Adolfs uppväxt och personlighet 13

Gustav Adolfs egen historia

Efter avskrifter på Uppsala universitetsbibliotek och i Riksarkivet. Originalet förkom troligen i slottsbranden 1697. Carl Hallendorff anger dess sannolika tillkomsttid till mellan 1622 och 1625.

Sveriges existens hotas 38

Tal vid öppnandet av ständernas utskottsmöte i Stockholm omkring den 1 juli 1613

Efter Johan Widikindis levnadsteckning över Gustav Adolf.

Ungdomsförälskelsen 45

Gustav Adolf till Ebba Brabe, Väsby den 16 mars 1613

Efter original på Kulla Gunnarstorp.

Gustav Adolf till sin syster prinsessan Katarina, Stockholm den 19 mars 1613

Efter avtryck i *Handlingar rörande Skandinaviens historia, V*. Serien omfattar ett stort antal disparata dokument. Ett samlat alfabetiskt och kronologiskt register publicerades av Kungliga Samfundet 1865.

Gustav Adolf till Ebba Brabe, Stockholm den 20 juni 1613

Efter original på Trolle Ljungby.

Gustav Adolf till Ebba Brabe, odaterat

Efter avskrift i Riksarkivet.

Ebba Brabe till Gustav Adolf, Nyköping den 19 oktober 1614

Efter original på Kulla Gunnarstorp.

Gustav Adolf till Ebba Brabe, Väsby den 19 januari 1615

Efter avskrifter på Uppsala universitetsbibliotek.

Gustav Adolfs föreskrift till Lars Sparre, maj 1615

Original hos enskild samlare (Birger Lundeli [1915]). Enligt påteckning kom skrivelsen Lars Sparre tillhanda den 17 maj 1615.

Kriget med Ryssland 56

Tal till ständerna i Finland vid öppnandet av mötet i Helsingfors den 22 januari 1616

Efter Johan Widikindis levnadsteckning över Gustav Adolf. Ständernas beslut är daterat den 2 februari.

Tal till ständerna vid slutet av riksdagen i Örebro år 1614

Efter avskrift på Uppsala universitetsbibliotek. Ständernas beslut är daterat den 5 februari 1614.

Gustav Adolf till rikskanslern Axel Oxenstierna, Viborg den 2 juni 1614

Originalen i Riksarkivet har enligt påteckning framkommit till Stockholm den 17 juni 1614. Icke egenhändigt utan uppsatt i kansliet.

Gustav Adolf till hertig Johan av Östergötland, Nyköping den 31 december 1614

Originalen i Riksarkivet.

Fred med Ryssland, kröningen och Älvsborgs lösen 77

Gustav Adolf till pfalzgrevinnan Katarina, Jönköping den 9 januari 1617

Originalen i Riksarkivet.

Tal till ständerna vid öppnandet av riksdagen i Örebro den 28 januari 1617

Efter Johan Widikindis levnadsteckning över Gustav Adolf. Ständernas beslut är daterat den 17 februari 1617.

Tal till ständerna vid öppnandet av riksdagen i Stockholm den 26 augusti 1617

Efter Johan Widikindis levnadsteckning över Gustav Adolf.

Tal till ständerna vid riksdagen i Stockholm den 27 augusti 1617

Efter Johan Widikindis levnadsteckning över Gustav Adolf.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Stockholm den 28 december 1617

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Uppsala den 19 april 1618

Efter avskrift på Uppsala universitetsbibliotek.

Gustav Adolf gifter sig 110

Berättelse om besöket vid Brandenburgska hovet i juni 1620

Kort utkast av Gustav Adolf efter avskrift på Uppsala universitetsbibliotek.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Kalmar den 24 september 1620

Originalen i Riksarkivet.

Konflikten med Polen 115

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna från lägret vid Riga i början av augusti 1621

Efter avskrift på Uppsala universitetsbibliotek.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, fältlägret vid Riga den 27 augusti 1621

Originalen i Riksarkivet, ej egenhändigt nedskrivet. Framkom enligt påteckning till Stockholm den 20 september.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Riga den 17 september 1621. Postskriftrum

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till pfalzgrevinnan Katarina, Uppsala den 3 april 1622

Originalen i Riksarkivet.

Personalier över hertig Karl Filip

Originalen i Riksarkivet. Senare delen (fr. o. m. "Och är uti denne H. F. Nådes sjukdoms") efter avskrift av arkivsekreterare Palmiskiöld. Troligt tillkomsttid är 1623.

Gustav Adolf till pfalzgrevinnan Katarina, Stockholm den 12 november 1622

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till pfalzgrevinnan Katarina, lägret vid Keggum den 5 augusti 1625

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Bersohn i Livland den 29 november 1625

Originalen i Riksarkivet. Bär rikskanslerns anteckning på omslaget: "praesent. Walmer den 6 decemb. a:o 1625".

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Bersohn den 16 december 1625

Originalen i Riksarkivet.

Sverige involveras i det trettioåriga kriget 140

Tal till ständerna vid riksdagen i Stockholm den 13 december 1627

Efter ridderskapets och adelns protokoll 1627.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Jönköping den 5 mars 1629. Postskriptum

Efter avskrift på Uppsala universitetsbibliotek. Efterskrift till ett längre brev, vari kungen utvecklat sina tankar om tyska och polska krigen.

Tal vid rådsöverläggningarna i Uppsala den 27 oktober 1629

Efter en i Riksarkivet bevarad uppteckning av Johan Adler Salvius.

Tal vid rådsöverläggningarna i Uppsala den 3 november 1629

Efter en i Riksarkivet bevarad uppteckning av Johan Adler Salvius.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Stockholm den 4 december 1629

Originalen i Riksarkivet, ej egenhändigt nedskrivet. Brevet framkom enligt påteckning till Oxenstierna i Elbing den 2 februari 1630.

Gustav Adolfs avskedstal till ständerna vid riksdagen i Stockholm den 19 maj 1630

Riddarhusets protokoll 1627–1631.

Trettioåriga kriget 161

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Ribnitz den 8 oktober 1630

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Gollnow den 4 december 1630

Efter avskrifter på Uppsala universitetsbibliotek samt riksarkivet.

Gustav Adolf till pfalzgrevinnan Katarina, Bärwalde den 21 januari 1631

Originalen i Riksarkivet.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Frankfurt an der Oder den 24 april 1631

Originalen i Riksarkivet, ej egenhändigt nedskrivet. Brevet bär påskriften:

”Present i Elbingen den 5 Maij anno 1631.”

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Schkeuditz den 10 september 1631, ”Relation om viktorien vid Leipzig” (vid Breitenfeld)

Samtidig avskrift i Riksarkivet. Uppsatt i kansliet efter Gustav Adolfs direkta anvisningar.

Om krigsmäns plikter

Originalen i Riksarkivet. Carl Hallendorff daterar skriften till troligen omkring 1621, men det är mycket osäkert.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Kitzingen den 16 mars 1632

Originalen i Riksarkivet, ej egenhändigt nedskrivet. Brevet är odaterat men säkerligen av den 16 mars.

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, lägret vid Nürnberg den 21 juli 1632

Originalen på Uppsala universitetsbibliotek bär påteckningen: ”Praesent. i Würzburg genom Översten Berkhoffwer d. 25 Julij om afftonen klockan 11, anno 1632.”

Gustav Adolf till Axel Oxenstierna, Oberdorf den 20 september 1632. Postskriptum

Originalen i Riksarkivet.

Förord

HISTORIEN OM GUSTAV II Adolf – eller Gustav Adolf den store som är hans officiella namn, fastslaget av riksdagen 1633 – är väl värd att berätta. Det finns något ödesbestämt i hans levnadsbana, och hans öde är tätt sammanbundet med Sveriges och svenskarnas – vare sig vi vill det eller ej. Visst kan man ur ett snävt, nutida perspektiv ha moraliska betänkligheter om en del av kungens handlande, men sammanhanget är mycket komplext. Det var en brutal tid, då livet varken var lika självklart eller lika mycket värt som idag. När som helst kunde ens födkrok ryckas bort eller döden komma i form av sjukdom eller svält – det gällde även kungar och länder som helhet. Det fanns ingen bestående trygghet. I en sådan miljö blir det världsliga livet nedvärderat, och man kan med fog säga, att det bästa levnadsrådet var: ”Ha förtröstan i Gud, men bind din häst.” Den sanna bilden av Gustav Adolf kan heller aldrig framträda helt klar, beroende på att det finns så många versioner av honom, att han är sedd och förmedlad av så många människor genom tiderna. Men kanske hittar man den ändå på något sätt när man banar sig väg genom snåren, och då framförallt i vad han själv har uttryckt.

För att det skall bli möjligt att enkelt tillgodogöra sig de tal och skrifter som här framställs, har boken försetts med en ramberättelse som binder ihop urkunderna till ett någorlunda helt. Avsikten har varit att skapa den struktur och stadga som talen och skrifterna kräver för att bli fullt begrip- ligo; dessutom att få möjlighet att inflika åtskilliga kortare citat av kungen och andra i hans närhet. Denna ramberättelse, om termen får användas i historiska sammanhang, bygger i allt större på de tre stora folkbildarnas Anders Fryxell (*Gustaf II Adolf*), Carl Grimberg (*Svenska folkets underbara öden*) och Herman Lindqvist (*Historien om Sverige*) skildringar. Som inspiration och hjälp har även Kurt Johannessons bok *Svensk retorik* fungerat.

Tidigare editioner av Gustav Adolfs tal och skrifter inkluderar C. G.

Styffes (1861) och Carl Hallendorffs (1915). Det urval som här presenteras ansluter väsentligen till Hallendorffs utgåva. Materialet är med några undantag kronologiskt ordnat.

1600-talets texter har en ålderdomlig och dessutom oregelbunden ortografi. Stavningen har därför moderniserats efter mönster från Carl Hallendorffs utgåva. Texten följer alltså tidigare textkritiska utgåvor med tillägget att de förändringar som vårt språks stavning har genomgått sedan dess har införlivats. Moderniseringen har naturligtvis inte sträckt sig till språkbruket, och likaså har namns ålderdomliga skrivsätt respekterats. För att ge ett exempel på tidsenlig stavning, återges ett brev från Ebba Brahe till kungen helt orört. De i texterna på några ställen förekommande klamrarna markerar i förbiseende bortfallna ord som i efterhand ifyllts.

Svårbegripliga ord har fått förklarande fotnoter, men endast vid deras första förekomst i texten. Synonymerna har valts utifrån läsförståelsen. (Det kan finnas fler betydelser än de angivna. För den vetgirige hänvisas till *Svenska Akademiens ordbok*, som ju numera behändigt finns att tillgå på Internet.) Orden är sammanställda i en ordlista i slutet av boken, ifall man vid läsningen behöver slå upp ett ord. För en del svenska ord, där betydelsen skulle kunna förstås men användningsområdet för eller böjningen-stavningen av ordet i fråga är udda för oss, skrivs förklarande fotnoter ut, men orden finns då ej med i ordlistan. Latinska citat, som var vanliga på den tiden, översätts i sin helhet i fotnoter och sätts inte heller in i ordlistan. En del latinska och franska låneord, som svenskar av idag torde ha relativt god förståelse av genom sin kunskap i engelska, har ändå medtagits i ordlistan.

Den som släpper lös sin språkliga fantasi en aning och inte stressar kommer snart in i 1600-talssvenskan, och den kan då vara både spännande och uppfriskande att läsa. Några anmärkningar som snabbar på tillväjningen må här vara på sin plats. Gustav Adolf använder ofta imperativformen i sina uppmaningar till åhörare och brevadressater. Ändelsen för imperativ, andra person plural är då *-er* eller *-ar*, exempelvis *minner*, *brukar*, *giver* et c. Ordet *heller* ersätter tidvis (men inte genomgående) *eller*. En del bokstavspar verkar för vissa ord ha varit utbytbara mot varandra, till exempel: *t* och *d* (*ty* eller *dy*), *e* och *i* (*ser* eller *sir*). I övrigt bör förklaringarna i textens fotnoter vara tillräcklig vägledning.

De flesta av originaluppteckningarna av Gustav Adolfs tal förkom vid den tragiska branden av det gamla slottet Tre kronor 1697, vilken förtärde stora delar av Sveriges dåtida historiografi, nästan 20 000 böcker och över 1 000 manuskript. Talen som återges här hade för alltid varit förlorade, om det inte varit för Johan Widikindi (c:a 1618–1678), som 1691 fick den första delen av sitt arbete om Gustav II Adolf publicerat, och andra avskrivare. Angivelserna för dokumenten i innehållsförteckningen följer Carl Hallendorffs utgåva.

Mikael Mosesson

Gustav Adolfs uppväxt och personlighet

NÄR GUSTAV ADOLF föddes den 9 december 1594, fanns det ingen som visste att han en gång skulle bli Sveriges konung; ej heller att han skulle ingripa och förändra Europas historia som "Lejonet från Norden" eller slutligt befästa Sverige som självständig stat och lägga grunden för den tid som kallas stormaktstiden.

Hans far, den hetlevrade men duglige hertig Karl, var visserligen efter Johan III:s död 1592 rikets styresman, men endast i frånvaro av brorsonen, Sveriges kung Sigismund, som även satt på Polens tron. Den katolske Sigismund, som försökte regera Sverige med hjälp av ståthållare, mötte snart motstånd och ett protestantiskt parti bildades kring hertig Karl. Då Sigismund brutit fördraget som slöts efter slaget vid Stångebro avsattes han slutgiltigt 1599, men formellt antog inte Karl IX kungatiteln förrän 1604.

Detta skeende som utspelar sig under gossens tio första levnadsår var, kan man säga, en liten generalrepetition inför hans vuxna liv. Motspelarna skulle delvis vara desamma: Sigismund och katolicismen. Intrigerna, maktspellet och statsmannakonsten känns också igen. Någon gång under sin regeringstid inledde Gustav Adolf ett historiskt arbete. Det fullbordades aldrig, men behandlar bakgrunden till hur hans far kom till makten.

Gustav Adolfs egen historia

Tå jag detta verk begynner, tvivlar jag icke litet, om det mödan värt är; om icke ovännens penna och tunga samt de, som lust hava att kritisera, skulle mig lättelig mönstra och till pyntes sättja. Ty till äventyrs skall mången mena, det detta ej vore pinan värt att veta, som jag framställa vill; skole ock icke gärna höra mig tala i min egen sak. Och såsom alle historier i gemen

föga annat beskriva än sorgelige krig, osäkre freder, grannars hat, inbördes strider, falske vänskaper, så finnes väl de, som mena, att ock de allerkosteligaste¹ historier intet annat av sig föda, än att de, som skada, spott, förtret lidit hava, däröver vredgas och till hämnd retas, och de som seger, ära och reputats² vunnit hava, därav stoltare och uppblåsnare varda, varutav de med ruggor³ överdragne sår likasom på nyo igen upprivas och åter blodige varda. Eljest, som de säja, hembär ock historierne icke mycket mera nytta dem, som saken intet angår och varken skada eller gagn av det beskrives haft hava. Ty de förundra sig allenast över tappre mäns store och manlige gärningar och gode lycka och framgång. Tvärtom bespotta och utle de deras eländighet, som tvungna och övervunne äro. Desse hålla de för ovaraktige stympare⁴, och de förre räkna de ibland hjältar och väldige, menandes, att historien i gemen ingen annan nytta med sig haver. Därföre huru mycket mindre gagn skola de döma vara av detta, som jag här antecknandes varder! Ty det beskriver här icke det romerske riket och turkens krig, de hispaniske heller turkiske läger, där världen med i suspenso⁵ hålles och sig för ett allmänt ok och trädning frukta måste, utan allenast Sveriges tillstånd på några få år, det icke allom att veta åligger; varföre jag ock så när intet hade farit fort med mitt uppsåt. Men när jag saken närmare beser och därom med skäl rannsakar, finner jag mig säkrare göra både för mig och andra, om jag mine aktioner och mitt leverne med sanning beskriver, med skäl ursäktar och vad felat är (ty där finns ingen människa som ej syndar) Gud och världene avbeder, på det att den rättfulla tiden icke mina dygder glömma och mina fel gömma måtte, som mången stätelig man och regent vederfarin är; sedan att sanningen hos lögnen, saken som hon sig tilldragit haver, och huru hon framdeles till äventyrs av avundsmän kan vridas, varda jämte varandra satte, att en oväld läsare en opartisk dom fälla må. Eljest haver jag ock detta gagn, att jag mig bättre påminna kan, vad mig hänt är, och därav (så vitt Gud förstånd förläner) om det tillkommande döma må.

1 *allerkostelig* förträfflig, utomordentlig

2 *reputa(t)s (reputation)* anseende, värdighet

3 *rugga* sårskorpa

4 *stympare* obetydlig, ömklig, föraktlig person; stackare

5 *suspenso* ovisshet, spänning

Androm skall denna historien icke mindre nytta hembära, än andra historier pläga. Ty på det sätt, som förbemäلت står, pläga icke hedningar, sedan vi kristne läsa historier. Livius⁶ är en hedning, sir likavisst denna nyttighet vara åt historien, att därutinnan äre tig exempel för ögonen ställte, dem tu beskåda kant, vadan tu ock tig taga kant lovlige efterdöme, både för tig och titt regemente tryggeligen att efterfölja, såsom ock skönja, vad slemt är att börja och skitit att ända, det tu fly måste. Polybius⁷ säger: ”Intet är bekvämare till det människlige levernes underrättelse än veta, vad fordom är hänt”. Och en annan hedning säger historien vara sanningenes ljus och livsens mästerrinna. Detta hava hedningarna sett. Men vi kristne skole läsa (över detta) historier med större gagn; ty vi veta, det Gud uppehåller regementen. Och fördenskull skolom vi giva akt uppå hans underverk, huru han understundom genom medel, understundom utan medel hjälper dem, han utur förtryck fria vill, och deras stad⁸ uppbygger, som synes nu vilja falla i ok och trældom, och dem till flor⁹ upphjälper; åter tvärtom igen huru han det, som för människlige ögon tryggt och fast är, omkullslår för syndenes skuld, manlige nationer mod och mandom förtager, stridbare hjältar kvinnehjärta giver, vise förståndige män skäl och dom¹⁰ förtager och de klokaste rådslag giver stundom löjelige, stundom sorgelige utgång; åter det för världen ett löjligt rådslag synes, tager aldra bästa utgången och befinns sedan av ändan¹¹, som alla rådslag roser eller lastar, att de hava varit kloke. Och därav lærer, att vi icke skole lita på medgång, icke förtvivla i motgång, lita till Gud och ångra synden, som lyckones underliga varv i världen förorsakar!

Därnäst skole de svenske i synnerhet ingen skada hava därav, att jag deras fäderneslands tillstånd dem avmålar; Guds hjälp och bistånd, som han oss svenske i denne besvärlige tid gjort haver, dem för ögonen ställer; genom vad medel och män Gud vårt fädernesland till denna närvarandes stat haver komma låtit, bevisar: på det de såväl som jag må kännas därved, att det är

6 Antik romersk historieskrivare.

7 Liksom Livius var Polybius en antik romersk historieskrivare.

8 *stad (stat)* ställning, ställe, läge

9 *flor* blomstring

10 omdöme

11 *ända* resultat, mål, ändamål, slut